

روش‌های بهره‌گیری از ظرفیت حج در ترویج فرهنگ اهل بیت (ع) با تکیه بر آیات و روایات

رضا بیرانوند^۱

چکیده

حج، رویدادی بزرگ در جهان اسلام، همراه با اجتماع میلیونی زائران خانه خدا برای انجام اعمال است. این اجتماع عظیم، ظرفیت‌هایی را در اختیار مروجان فرهنگ قرار می‌دهد. این ظرفیت‌ها وقتی در کنار نقش و روش‌های اهل بیت (ع) در ترویج اسلام و جایگاه ایشان در میان مسلمانان قرار می‌گیرد، مروج را به این نتیجه می‌رساند که بهترین راهکار ترویجی را می‌توان از سیره اهل بیت (ع) استخراج کرد. این مختصر، سعی کرده است، با استفاده از قرآن و متون حدیثی، روش‌هایی را استخراج و در دو دسته گفتاری و رفتاری ارائه نماید. در این دو گروه، تنها مهم‌ترین مواردی که در ترویج فرهنگ اهل بیت (ع) کارآمد بوده و امروزه قابلیت اجرایی دارد، آمده است.

واژگان کلیدی

تبلیغ، زیارت خانه خدا، ماه ذی الحجه، سیره اهل بیت (ع)، معارف قرآن و حدیث

درآمد

دین مبین اسلام و به خصوص مکتب اهل بیت (ع) دارای برنامه‌های مختلف فردی و اجتماعی برای هدایت انسان‌ها در مسیر رشد و کمال است. یکی از برنامه‌های عبادی، سیاسی و اجتماعی اسلام، کنگره عظیم حج است. حج، زمینه اجتماع بزرگ مسلمانان است؛ مسلمانانی از همه نقاط جهان و از همه مذاهب و فرق؛ مسلمانانی که همگی بر جایگاه رفیع اهل بیت (ع) اقرار دارند و ایشان را مصداق آیه شریفه «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ

روش‌های بهره‌گیری از ظرفیت حج در ترویج فرهنگ اهل بیت (ع) با تکیه بر آیات و روایات

۱. محقق پژوهشگاه قرآن و حدیث، مدرّس جامعه المصطفی العالمیّة، قم.

يُطَهِّرُكُمْ تَطْهِيرًا» می‌دانند.^۲ بی‌شک هر گروه و قومی دارای فرهنگ با ویژگی‌های مختص به خود می‌باشد و اهل بیت (علیهم‌السلام) هم از این کلی مستثنا نیستند. فرهنگ اهل بیت (علیهم‌السلام) به پشتوانه آیه شریفه و موارد دیگر، الگویی پاک و به دور از رجس است که ترویج محاسن آن، جذب مسلمانان را به دنبال خواهد داشت. تبلیغ این فرهنگ، نیازمند روش‌های امروزی و اثرگذار است. پرداختن به راهکارهای ترویج این الگو، ضرورتی است که زمینه‌ساز تبلیغی هدفمند و روشمند خواهد شد. نیکوست که راهکارهای ترویج این فرهنگ نیز بر پایه قرآن و حدیث باشد.

هدف این نوشتار، نشان دادن یک نقطه مطلوب با استفاده از راهکارهای ترویج فرهنگ اهل بیت (علیهم‌السلام) است، به گونه‌ای که با به کارگیری این راهکارها، روش و منش صحیحی به دور از افراط و تفریط در پیش گرفته شود.

پیشتر، کتاب «التبلیغ فی الکتاب و السنّة» نگاشته شده که دو فصل آن تحت عنوان «ابزارهای تبلیغ» و «آداب تبلیغ و آفات آن»، با موضوع این بحث مرتبط است. کتاب «علم و حکمت در قرآن و حدیث» نیز دارای دو فصل با عنوان «موانع شناخت» و «آموزش» است که با مباحث نوشتار حاضر، ارتباط دارد. کتاب «فرهنگ گرای» در فصل «معنا و مفهوم فرهنگ» و کتاب «جهانی‌شدن و حقوق بشر» حسین سلیمی و کتاب «حج الانبیاء و الائمه (علیهم‌السلام)» چاپ معاونت شؤون التعلیم و البحوث الإسلامية فی الحج نیز با موضوع حاضر ارتباط دارد. در کتاب «حج و عمره قرآن و حدیث» فصل «آنچه در مراسم حج، شایسته است» و نیز در کتاب «حج و حرمین شریفین» فصل «بزرگترین اجتماع عبادی سیاسی هفته» نیز با مباحث این نوشتار ارتباط دارد. اما این کتاب‌ها و نگاشته‌های دیگر هر کدام به گوشه‌ای از بحث پرداخته‌اند و بحث مستقلی در این رابطه که به تمام جوانب موضوع بپردازد، یافت نشد. هیچ یک از این نگاشته‌ها بر راهکار ترویجی اهل بیت (علیهم‌السلام) تمرکز نکرده‌اند. در این تحقیق راهکار ترویجی اهل بیت (علیهم‌السلام) به گونه‌ای استخراج شده که قابلیت اجرایی در حج را داشته باشد.

روش تحقیق در این پژوهش، کیفی است و از بین اقسام مختلف روش کیفی از روش اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شده است. همچنین سعی شده از شیوه تحلیلی و دروندینی

۲. الامالی للطوسی: ج ۲، ۲۴۸؛ صحیح مسلم، ج ۴، ص ۱۸۸۳؛ ح ۲۴۲۴؛ المستدرک علی الصحیحین، ج ۳، ص ۱۵۸؛ ح ۴۷۰۵؛ سنن الترمذی، ج ۵، ص ۶۹۹؛ ح ۳۸۷۱؛ مسند ابن حنبل، ج ۱۰، ص ۱۹۷؛ ح ۲۶۶۵۹؛ السنن الکبری، ج ۲، ص ۲۱۴؛ ح ۲۸۶۱؛ المعجم الکبیر، ج ۳، ص ۵۶؛ ح ۲۶۷۳؛ تفسیر الطبری، ج ۱۲، الجزء ۲۲، ص ۶؛ تهذیب الکمال، ج ۳۳، ص ۲۶۰؛ الرقم ۷۳۲۷؛ تفسیر ابن کثیر، ج ۶، ص ۴۰۷.

بهره گرفته شود. نسبت به منابع تحقیق هم سعی شده از منابعی استفاده شود که از اعتبار بیشتری برخوردار هستند مگر در مواردی به خاطر ارج نهادن به زحمت مؤلفان معاصر. در این تحقیق به بررسی سندی روایات پرداخته نشده است، بلکه به استفاده از کتب معتبر بسنده شده است. برای ترجمه آیات از ترجمه آقای فولادوند استفاده شده است. در علوم انسانی، یک موضوع از زوایای مختلفی قابل بررسی است. در این تحقیق به منابع و مستندات از دید ترویج نگریسته شده است، لذا ارتباط آن با موضوعات دیگر یا کارکردهای دیگر آن به هیچ وجه مورد انکار این تحقیق نیست. برای گردآوری اطلاعات از نرم‌افزارهای علوم اسلامی شیعه و اهل سنت و اینترنت استفاده شده است.

نهادهای و سازمان‌هایی مانند سازمان حج و زیارت، بعثه مقام معظم رهبری (حفظه‌الله) و سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی می‌توانند از نتایج این تحقیق استفاده کنند. همچنین این اثر می‌تواند مورد استفاده متولیان حج در سایر کشورهای اسلامی قرار گیرد. در این پژوهش ابتدا زمینه‌شناسی حج و ظرفیت‌های مختلفی که مروج فرهنگ می‌تواند از آن بهره گیرد، بررسی شده و سپس جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام در میان مسلمانان و زمینه تأثیرگذاری این جایگاه مطرح شده است. همچنین روش‌هایی که اهل بیت علیهم‌السلام برای ترویج فرهنگ اسلامی از آن بهره جسته‌اند به همراه آیات قرآن کریم که رسول الله و اهل بیت علیهم‌السلام را اسوه و الگو معرفی می‌کند،^۳ بحث می‌شود. در پایان، برخی از روش‌های متخذ از فرهنگ اهل بیت علیهم‌السلام به منظور بهره‌مندی مروجان فرهنگ اسلامی ارائه می‌گردد.

الف) زمینه‌شناسی حج

حج به عنوان یکی فریضه‌های الهی ظرفیت‌های مختلفی در اختیار مروجان فرهنگ اهل بیت علیهم‌السلام قرار می‌دهد.^۴ شناخت این ظرفیت‌ها، زمینه‌ساز برنامه‌ریزی مناسب به منظور ترویج این فرهنگ است. حج، فرصتی است که در آن همه موارد لازم برای یک ترویج صحیح فراهم است. در حج، فرستنده، گیرنده، محتوا و ابزار که ارکان انتقال فرهنگ را تشکیل می‌دهند، در حدّ اعلای خود وجود دارد. فرستنده که معمولاً همان گوینده است، در سرزمین وحی وجود دارد. فضیلت شرکت در مناسک حج به حدّی بالاست که هر عالمی را در صورت وجود شرایط به سمت این مکان مقدّس هدایت کند. گیرنده که در انتقال فرهنگ، همان مخاطب است نیز با تنوع و کثرت در سرزمین وحی وجود دارد.

۳. احزاب، ۳۱؛ انعام، ۹۰؛ انبیاء، ۷۳؛ نحل، ۸۹ و ...

۴. ن. کد عادل الطافی در پایان‌نامه «ظرفیت‌های حج در پیشرفت فرهنگ اسلامی» به معرفی ظرفیت‌های حج در پیشبرد فرهنگ اسلامی پرداخته است که با زاویه دید مقاله حاضر، متفاوت است.

۱. مخاطبان فراوان

حج از طرف خداوند عزوجل بر هر مسلمانی که استطاعت داشته باشد، واجب است. این وجوب، ظرفیت عظیمی ایجاد کرده و بنا بر آمار در ایام حج واجب تعداد زائرها به بیش از یک میلیون و هشتصد هزار نفر می‌رسد.^۵ این ظرفیت، غیر از زائرهایی است که در ایام عمره مفرده به سرزمین وحی اعزام می‌شوند. ایام حج، زمینه تبلیغ چهره به چهره و دیدن ظاهر و رفتار شیعیان توسط دیگر مسلمانان وجود دارد و این خود، یک فرصت است. وقتی مسلمانان، شیعیان را می‌بینند که همان قرآن موجود در مسجد النبی را قرائت می‌کنند، خودبه‌خود بسیاری از تبلیغات منفی، خنثی می‌شود. برخی از ویژگی‌های این جمعیت فراوان عبارت است از:

۱/۱. زائرانی از همه ممالک اسلامی

زائرهایی که در حج حضور دارند، از همه ممالک اسلامی هستند. یعنی حج در یک زمان و مکان خاص، امکان ترویج فرهنگ اهل بیت (علیهم‌السلام) را در تمام ممالک اسلامی فراهم می‌آورد. در ممالک مختلف مذاهب متفاوتی رواج دارد. وقتی افراد از مذهب‌های مختلف در کنار هم قرار می‌گیرند، به‌طور طبیعی نسبت به رفتار و گفتار یکدیگر، پرسش‌هایی خواهند داشت. در این موقعیت، یک ارتباط ساده، زمینه تبادل نظر را فراهم می‌آورد. گاهی در برخی از همین گفت و گوها عده‌ای از اهل سنت، تشیع را اختیار می‌کنند. این جلسات دست کم باعث رفع برخی سوء تفاهمات می‌شود.^۶

آماري که دانش‌نامه آزاد ویکی‌پدیا از آمار مسلمانان جهان در سال دو هزار و هفده ارائه کرده، نشان می‌دهد که حدود بیست و چهار درصد جمعیت جهان، یعنی یک میلیارد و هشتصد میلیون نفر مسلمان هستند.^۷ با بررسی آمار پراکندگی مسلمان‌ها در جهان، روشن می‌شود که تقریباً در همه کشورهای جهان، مسلمان وجود دارد. توجه به این آمار، به این معنی است که امکان ترویج فرهنگ اهل بیت (علیهم‌السلام) در تمام جهان فراهم شده است. گاهی در برخی از کشورها، موانعی بر سر راه تبلیغ اسلام قرار داده می‌شود؛ اما در حج این فرصت فراهم شده است. شناسایی و گروه‌بندی جمعیت حاضر در حج، برای برنامه‌ریزی و استفاده بهینه از ظرفیت‌های متناسب با هر گروه، ضروری است.

پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) با استفاده از ظرفیت حج، پیام برائت از مشرکان را در موسم حج ابلاغ کردند:

۵. تعداد حجاج در سال ۱۴۴۴ قمری یا ۱۴۰۲ شمسی، خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ایرنا، کد خبر ۸۵۵۱۰۱۷۵.

۶. کد خاطره‌های آموزنده، ص ۱۷۲.

۷. فهرست کشورها بر پایه جمعیت مسلمان، ویکی‌پدیا، دسترسی ۸ خرداد ۱۴۰۳.

و [این آیات] اعلامی است از جانب خدا و پیامبرش به مردم در روز حج اکبر که خدا و پیامبرش در برابر مشرکان تعهدی ندارند [با این حال] اگر [از کفر] توبه کنید آن برای شما بهتر است و اگر روی بگردانید پس بدانید که شما خدا را درمانده نخواهید کرد و کسانی را که کفر ورزیدند از عذابی دردناک خبر ده.^۸

امام علی (علیه‌السلام) از جانب خداوند عزوجل و رسول الله (صلی‌الله‌علیه‌وآله) پیام برائت از مشرکان را در عرفه و مشعر و در روز قربان، کنار جمرات و در همه ایام تشریق، به عموم مردم ابلاغ کرد.^۹ همچنین ابلاغ ولایت امیر مؤمنان علی (علیه‌السلام) توسط نبی گرامی (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نیز بعد از ایام حج در منطقه غدیر خم صورت گرفت؛ جایی که هنوز جمعیت حج متفرق نشده بودند.^{۱۰}

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ.^{۱۱}

مرحوم امام (ره) و مقام معظم رهبری (حفظه‌الله) با درک اهمیت این ظرفیت و کارکردهای دیگر آن، هر ساله پیامی را تحت عنوان «پیام به کنگره عظمی حج» صادر می‌کنند.

۲/۱. حضور روحانیون و فرهیختگان

حضور علما و فرهیختگان حوزوی و دانشگاهی، فرصتی است که فریضه حج به وجود آورده است. می‌توان از این ظرفیت برای ترویج فرهنگ اهل بیت (علیهم‌السلام) استفاده کرد.

۳/۱. حضور بانوان

حدود نیمی از جمعیت حجاج را بانوان تشکیل می‌دهند. حضور بانوان در حج، زمینه فعالیت خانم‌های مبلغه را فراهم می‌کند. مرحوم آیت الله ری شهری نمونه‌ای از تأثیر این گروه از بانوان را در کتاب «خاطره‌های آموزنده» آورده است.^{۱۲}

۸. توبه، ۳.

۹. ن. کذ تفسیر العیاشی، ج ۲، ص ۷۴، ح ۵.

۱۰. ن. کذ تفسیر نمونه، ج ۵، ص ۹.

۱۱. مائده، ۶۷.

۱۲. ن. کذ تفسیر نمونه، ج ۵، ص ۱۶۹.

برنامه‌ریزی برای تأثیر بر بانوان به معنی برنامه‌ریزی برای تأثیر بر جوامع است. قرآن کریم به این ظرفیت توجه کرده و می‌فرماید:

ای پیامبر، چون زنان باایمان نزد تو آیند که [با این شرط] با تو بیعت کنند که چیزی را با خدا شریک نسازند و دزدی نکنند و زنا نکنند و فرزندان خود را نکشند و بچه‌های حرام‌زاده‌ای را که پس انداخته‌اند با بهتان [و حيله] به شوهر نبندند و در [کار] نیک از تو نافرمانی نکنند، با آنان بیعت کن و از خدا برای آنان آمرزش بخواه، زیرا خداوند آمرزنده مهربان است.^{۱۳}

شان نزول این آیه، بیعت زن‌ها با پیامبر ﷺ بعد از فتح مکه است. این شان نشان می‌دهد که پیامبر ﷺ به دستور الهی مأمور بودند که از ظرفیت بانوان برای ترویج اسلام استفاده کنند.

۲. فضای معنوی

یکی از ظرفیت‌های حج، فضای معنوی حاکم بر آن است. کسی که به حج می‌آید از ابتدا هدف خود را مشخص کرده است، او برای سیاحت به این سرزمین نیامده؛ بلکه با دل کردن از دنیا و با تحمل سختی‌های سفر و هزینه‌های آن، در پی لبیک گفتن به خداوند عزوجل پا به این عرصه نهاده است. زبان او زبان تغییر نسبت به گذشته است. به امید جبران در آینده و تولدی دیگر مناسک حج را به جا می‌آورد. این حالت باید در کنار فضای معنوی‌ای در نظر گرفته شود که خداوند عزوجل برای این سرزمین قرار داده تا زمینه تغییر در حاجی به حدّ اعلای خود برسد.

هرگاه مخاطب در چنین شرایطی باشد، بهترین فرصت برای مروج فرهنگ است تا از ظرفیت به وجود آمده حدّ اکثر استفاده را ببرد.

فضایی به دور از هیاهو و مظاهر دنیا

خداوند عزوجل شرایط حج را به گونه‌ای قرار داده که حاجی خود را در روز قیامت در محضر خداوند متعال مشاهده کند. در آنجا دغدغه‌های دنیایی وجود ندارد و همه حاجی‌ها با لباس هم‌شکل در حال انجام مناسک هستند؛ در هر پست و مقامی که باشند. آنجا خبری از مظاهر دنیا نیست تا او در پی کسب آن بر آید. آنجا هر چه هست، خدا هست. حاجی آمده برای انجام یک معامله، ثمن دنیا را آورده و متاع آخرت را طلب می‌کند. یعنی با تمام بزرگی‌اش در دنیا، در اینجا به کوچکی خود پی می‌برد. به همین خاطر می‌شکند و اشک‌ها از چشمان او سرازیر می‌شود تا باری تعالی او را بالا برد.

۱۳. ممتحنة، ۱۲.

۳. اماکن تاریخی و زیارتی

ظرفیت دیگری که سرزمین وحی در اختیار مروّجان قرار می‌دهد، مکان‌های تاریخی و زیارتی است. ذهن پرسش‌گر جامعه همیشه به دنبال حقیقت است. به همین خاطر علاقه زیادی به تاریخ و سرگذشت انسان‌ها از خود نشان می‌دهد. می‌خواهد بداند، دینی که سرتاسر جهان را پر از نور کرده است، آغازش از کجا بوده؟ چه عواملی باعث رشد آن شده؟ چه موانعی در سر راه آن به وجود آمده؟ چه کسانی در رشد آن نقش داشته‌اند؟ و چه کسانی در مقابل رشد آن صف‌آرایی کردند؟ زائر می‌تواند پاسخ بسیاری از پرسش‌های خود را در این اماکن بگیرد.^{۱۴}

ب) جایگاه اهل بیت (علیهم‌السلام) نزد مسلمانان

جایگاه اهل بیت (علیهم‌السلام) نزد شیعه مشخص است. ایشان به عنوان خلیفه خداوند عزّوجل بر روی زمین و امامان بعد از پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) هستند. در این مختصر به جایگاه اهل بیت (علیهم‌السلام) نزد برگان اهل سنت، اشاره می‌شود؛ بقیه مسلمانان سنی مذهب تابع بزرگان خویش هستند. اگر اهل بیت (علیهم‌السلام) از جایگاه مناسبی نزد اهل سنت برخوردار باشند امکان ترویج فرهنگ ایشان بیشتر بوده و برخی از تبلیغات منفی پیرامون ائمه (علیهم‌السلام) خودبه‌خود خنثی می‌شود.

۱. جایگاه اهل بیت (علیهم‌السلام) نزد خلفا

عمر، خلیفه دوم اهل سنت بارها توسط امام علی (علیه‌السلام) از اشتباه در حکم و عمل نجات پیدا کرد. این جمله از او مشهور است:

وا عمراه لو لا علی لهلك عمر.^{۱۵}

همین سخن از عثمان خلیفه سوم اهل سنت نیز نقل شده است.^{۱۶} این ادعا، نشان‌دهنده جایگاه هدایتگری امام علی (علیه‌السلام) است. خلیفه دوم و سوم، به علمیت حضرت نسبت به خود واقف بودند و گفتار ایشان را می‌پذیرفتند.

۲. جایگاه اهل بیت (علیهم‌السلام) نزد پیشوایان مذاهب اهل سنت

ابو حنیفه، نعمان بن ثابت در زمان امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) زندگی می‌کرد. او شاگرد این دو امام و نیز شاگرد زید بن علی بن الحسین بود. وی از هواداران زید بن علی بوده و در قیام

۱۴. تفصیل ویژگی‌ها و شرایط این مکان‌ها در کتاب «حج و عمره در قرآن و حدیث» آمده است.

۱۵. الکافی، ج ۷، ص ۴۲۴، ح ۶.

۱۶. الغدير فی الکتاب و السنّة و الادب، ج ۸، ص ۱۸۹.

زید علیه بنی امیه به وی کمک مالی کرد و مردم را به حمایت از او تشویق نمود. به گفته شیخ محمد ابو زهره، ابو حنیفه اهل بیت پیامبر را از هر شخص دیگری برای حکومت کردن مناسب‌تر می‌دید.^{۱۷}

مالک بن انس نیز از دوستان اهل بیت علیهم‌السلام بود. وی در کتاب مشهورش به نام الموطأ، چهل حدیث از آنان و یا در شأن آنان نقل کرده است. او نیز در حمایت از محمد نفس زکّیه، یکی از علویان که علیه بنی عباس قیام کرده بود، فتوا داد و در این راه مجازات دیده، سختی‌های بسیاری تحمّل نمود.

محمد ابن ادریس شافعی، سومین پیشوای فقهی اهل سنت نیز یکی از محبّان اهل بیت علیهم‌السلام بود. اشعار زیبایی او در فضایل اهل بیت علیهم‌السلام مشهور است:

إذا فی مجلس ذکرُوا علیا	و سبطیه و فاطمة الزکیة
یقال تجاوزوا یا قوم هذا	فهذا من حدیث الرافضیة
برنت الی المهیمن من اناس	یرون الرفض حب الفاطمیة ^{۱۸}
او در شعری دیگر می‌گوید:	

آل النبی ذریعتی	و همو الیه وسیلتی
ارجو بهم اعطی غذا	بیدی الیمین صحیفتی

این اشعار شافعی از علاقه زیاد او به اهل بیت علیهم‌السلام حکایت دارد، علاقه‌ای که به پیروان وی سرایت کرده است.

احمد ابن حنبل شبیانی نیز از محبّان اهل بیت است. او کتابی به نام «فضائل الحسن و الحسین» دارد که در آن روایات پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را در شأن این دو امام بزرگوار، نقل کرده است. او امام علی علیه‌السلام را به عنوان چهارمین خلیفه راشد اعلام نمود.^{۱۹}

۳. جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام نزد علمای اهل سنت

برخی از علمای اهل سنت درباره اهل بیت علیهم‌السلام کتاب نگاشته‌اند مانند:

- مسند اهل البیت نوشته احمد بن محمد بن حنبل در قرن سوم

۱۷. مقاله «جایگاه اهل بیت و صحابه پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از دیدگاه فریقین».

۱۸. دیوان الامام الشافعی (برنامج الجامع الکبیر، نسخه چهارم)، ج ۱، ص ۱۲۰.

۱۹. ن. کذ مقاتل الطالبین: ص ۱۴۱؛ مبانی اندیشه سیاسی ابو حنیفه در دفاع از قیام‌های علویان (زید بن علی و ابراهیم بن عبد الله)، مجله مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت سابق)، سال دوازدهم، زمستان ۱۳۹۵، شماره ۴۶، ص ۳۹ - ۵۵.

- مقتل الامام امیر المؤمنین علی بن ابی طالب نوشته ابن ابی الدنیا از علمای قرن سوم
 - مناقب علی بن ابی طالب نوشته ابن ابی تبوک (عبد الوهاب بن حسن الکلابی) از علمای قرن چهارم
 - مناقب علی بن ابی طالب و ما نزل من القرآن فی علی نوشته ابن مردویه اصفهانی (احمد بن موسی) از علمای قرن پنجم
 - المناقب نوشته ابن مغازی از علمای قرن پنجم
 - شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی الآیات النازلة فی اهل البیت صلوات الله وسلامه علیهم نوشته عبید الله بن احمد معروف به حاکم حسکانی از علمای قرن پنجم
 - مقتل الحسین نوشته خوارزمی از علمای قرن ششم
 - مناقب علی بن ابی طالب نوشته محبّ الدین طبری از علمای قرن هفتم
 - مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول نوشته محمد بن طلحة نصیبی از علمای قرن هفتم
 - کفایة الطالب فی مناقب علی بن ابی طالب نوشته محمد بن یوسف گنجی شافعی از علمای قرن هفتم
 - الفصول المهمة فی معرفة الائمة نوشته ابن صباغ مالکی از علمای قرن نهم
 - مسند فاطمة الزهراء و ما ورد فی فضلها نوشته عبد الرحمن بن ابی بکر سیوطی از علمای قرن دهم
 - نور الابصار فی مناقب آل بیت النبی المختار نوشته شبلنجی از علمای قرن سیزدهم.
- برخی از اهل سنت به شرح کتب حدیثی مربوط به اهل بیت (علیهم‌السلام) پرداخته‌اند؛ مانند شرح نهج البلاغة ابن ابی الحدید در بیست جلد.
- موارد بسیار دیگری نیز در میان کتاب‌های اهل سنت وجود دارد و آنچه ذکر شد، تنها نمونه‌هایی از محبت و اعتقاد اهل سنت به اهل بیت (علیهم‌السلام) است. البته اهل سنت، تنها امام علی و امام حسن (علیهم‌السلام) را در برهه‌ای کوتاه، به عنوان خلیفه رسول الله (صلی الله علیه و آله) پذیرفتند و درباره سایر ائمه (علیهم‌السلام) فقط قائل به لزوم محبت ایشان بوده و معترف به جایگاه بلند علمی و معنوی ایشان به عنوان اهل بیت رسول الله (صلی الله علیه و آله) هستند. در این میان تنها عده‌ای اندک که خود را وهابی و سلفی می‌نامند در رفتار و گفتار نسبت به اهل بیت (علیهم‌السلام) وضعیت مناسبی ندارند.

با توجه به جایگاه اهل بیت (علیهم‌السلام) در میان اهل سنت، ترویج فرهنگ ایشان، نه تنها ممکن بلکه در صورت تبیین محاسن آن، مورد اقبال اهل سنت قرار می‌گیرد.

ج) روش‌های ترویجی برگرفته از فرهنگ اهل بیت (علیهم‌السلام)

اهل بیت (علیهم‌السلام) از روش‌هایی برای ترویج دین استفاده کرده و یا به بهره‌گیری از آن سفارش کرده‌اند. این روش‌ها اعم از گفتاری، شنیداری و رفتاری است.

۱. شنوا بودن

گوینده باید شنونده خوبی برای مخاطب باشد، تا او احساس کند که به سخنانش اهمیت داده می‌شود. امام علی (علیه‌السلام) می‌فرماید:

گوش خود را به خوب شنیدن عادت بده.^{۲۰}

پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در برخورد با مردم از این روش استفاده می‌کردند تا حدی که عده‌ای می‌گفتند: او گوش است.

خداوند عزوجل در جواب آنها فرمود:

و از ایشان کسانی هستند که پیامبر را آزار می‌دهند و می‌گویند: او زودباور است. بگو: گوش خوبی برای شماس، به خدا ایمان دارد و سخن مؤمنان را باور می‌کند و برای کسانی از شما که ایمان آورده‌اند رحمتی است. و کسانی که پیامبر خدا را آزار می‌رسانند، عذابی پردرد در پیش خواهند داشت.^{۲۱}

میان شنیدن و گوش دادن تفاوت وجود دارد. شنیدن امری غیر ارادی است؛ اما گوش دادن، همراه با اختیار و اراده است و مخاطب کاملاً درک می‌کند که به سخن او گوش داده می‌شود یا نه. آنچه موجب جذب افراد می‌شود، گوش دادن به سخنان آنان است، نه صرف شنیدن. اگر طرف مقابل حرفی را بشنود، ولی گوش ندهد، پیام، منتقل نمی‌شود. «دیل کارنگی» می‌گوید:

به خاطر داشته باشید کسی که شما با او حرف می‌زنید، صد بار بیش از شما به خودش، خواسته‌هایش و مشکلاتش علاقه دارد ... شنونده خوبی باشید و دیگران را تشویق کنید تا از خود صحبت کنند.^{۲۲}

۲۰. عیون الحکم و المواعظ، ص ۳۴۱، ح ۵۸۱۸. الامام علی (علیه‌السلام): عَوَّدَ اَذْنَكَ حُسْنَ الاستماع.

۲۱. توبه، ۶۱.

۲۲. شیوه جذب جوانان (راهکارهای جذب و هدایت جوانان در تبلیغ)، ص ۸۰.

گوینده با شنیدن سخنان مخاطب نیاز او را تشخیص داده و آنچه متناسب با اوست را برای وی بیان می‌کند.

۲. خیرخواهی

شخص عالم باید خیر و صلاح مردم را بخواهد و از علم خود در جهت اصلاح دیگران استفاده کند. هرگاه چنین باشد، او بسان طبیبی است که از پیش مرهم دردها را آماده کرده و بعد از مشاهده بیمار، بدون درنگ آن را بر روی زخم می‌نهد. این، میسر نمی‌شود مگر اینکه مبلغ، در نهایت دلسوزی باشد. پیامبر (ص) همچون طبیبی همواره در جست و جوی بیماران بودند تا مرهم‌های خود را بر دردهای آنها قرار دهند.^{۲۳}

زمانی که عالم، علم را امانتی در دستان خود می‌داند، درصدد ادای امانت برمی‌آید. خداوند عزوجل ادای این امانت را در نصیحت کردن در جایی که خیر و مصلحت مردم باشد، قرار داده است. امام علی (ع) می‌فرماید:

خداوند عزوجل از علما پیمان گرفته که امانت خود را ادا

کنند و گمراه و راه‌یافته را نصیحت نمایند.^{۲۴}

این پیمان، همان خیرخواه بودن است و خداوند عزوجل نسبت به آن شخص عالم را بازخواست می‌کند.^{۲۵}

۳. بردباری

بردباری به معنای تحمل و صبر در برابر سختی‌ها برای عالم آنچنان اهمیت دارد که خداوند متعال در قرآن کریم، واژه «حَلِیم» را سه بار بعد از واژه «عَلِیم» آورده است:

وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ^{۲۶}

و

وَإِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ حَلِيمٌ^{۲۷}

و

وَكَانَ اللَّهُ عَلِيماً حَلِیماً^{۲۸}

۲۳. ن. کذ ترجمه و شرح نهج البلاغه (فیض الاسلام)، ج ۲، ص ۳۲۲؛ نهج البلاغه (صبحی صالحی)، الخطبة ۱۰۸، ص ۱۵۶.

۲۴. شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، ج ۱۶، ص ۱۳۳.

۲۵. الامالی للطوسی، ص ۱۲۶، ح ۱۹۸.

۲۶. نساء، ۱۲.

۲۷. حج، ۵۹.

۲۸. احزاب، ۵۱.

سختی‌های مسیر علم‌آموزی با صبر هموار می‌شود. صبر است که در راه تعلیم، عالم را کمک می‌کند تا علم را جرعه جرعه به متعلم بیاموزد^{۲۹} و عالم را از گرفتن تصمیم نسنجیده در برابر نادانی جامعه، باز می‌دارد.^{۳۰} امام علی علیه السلام می‌فرماید:

علم ثمر نمی‌دهد مگر اینکه همراه با حلم باشد.^{۳۱}

شدت نیاز عالم به بردباری به حدی است که امام باقر علیه السلام در نامه‌ای، یاران خود را سفارش می‌کند که حلم را به عنوان لباس عالم هیچگاه از تن خارج نکنند.^{۳۲}

۴. پرهیز از اجبار

مخاطب باید از روی اختیار و باعلاقه علم را یاد بگیرد. تعلیمی که از روی اجبار باشد، تأثیر معکوس می‌گذارد. علاقه است که متعلم را در برابر سختی‌های آموزش یاری می‌رساند و به او انگیزه می‌دهد. هرچند راحتی زودگذر اجبار در امر آموزش را نمی‌شود منکر شد، ولی معلم اجازه استفاده از این روش را ندارد؛ از این رو باید با صبر و تحمل، جرعه‌جرعه معارف را به فراگیر منتقل کند. امام علی علیه السلام برای ترغیب معلم به پرهیز از اجبار سفارش می‌کند که علم را بیاموزید و برای علم، آرامش و تحمل را فرا بگیرید و از دانشمندان زورگو نباشید.^{۳۳} روزی امام حسن علیه السلام فرزندان و برادرزادگان خود را جمع کردند و به آنها فرمودند:

شما کودکان امروز و بزرگان اجتماع آینده هستید، بر شماست که تحصیل علم کنید و هرکسی از شما که نمی‌تواند مطالب را حفظ کند، درس خود را بنویسد و در موقع لزوم به آن مراجعه کند.^{۳۴}

آیت الله سبحانی از این روایت برداشت کرده‌اند که حضرت برای آموزش از اجبار استفاده نکردند. ایشان می‌گویند:

امام مجتبی علیه السلام چگونه می‌خواهد فرزندان خود را تربیت کند؟ او می‌خواهد فرزندان دانش بیاموزند، ولی هرگز در این راه به شدت و خشونت متوسل نمی‌گردد و با سيطرة و فشار،

۲۹. ن. کتب تبلیغ بر پایه قرآن حدیث و تاریخ، ص ۳۰۳، ح ۳۵۸؛ الکافی، ج ۲، ص ۴۲، ح ۲.

۳۰. ن. کتب قرب الاسناد، ص ۶۸، ح ۲۱۷.

۳۱. عیون الحکم و المواعظ، ص ۴۰۷، ح ۶۸۹۰.

۳۲. ن. کتب الکافی، ج ۸، ص ۵۵، ح ۱۶؛ مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، ج ۲۵، ص ۱۲۲، ح ۱۶.

۳۳. کنز الفوائد، ج ۲، ص ۱۰۸؛ مجموعه ورام، ج ۱، ص ۸۲.

۳۴. کتاب سلیم بن قیس الهمالی، ج ۱، ص ۱۸.

آنها را وادار به درس خواندن نمی‌کند، چرا؟ زیرا اثر آن موقت و مایه پیدایش عقده‌هایی است که بعدها جبران‌ناپذیر است. او در ایجاد شخصیت، با باز کردن فکر کودک امیدوار ساختن او به آینده خود، و با تشریح منافع دانش‌اندوزی، وارد گفت و گو شده و عملاً برای آیندگان روش صحیح تربیت را می‌آموزد.^{۳۵}

۵. عامل بودن به دستورات اسلام

باید گوینده به آنچه می‌گوید عمل کند وگرنه از علم خود نفعی نبرده است. پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)

می‌فرماید:

هر آنچه می‌خواهید، یاد بگیرید اما خداوند نفعی از علمتان

به شما نمی‌دهد تا اینکه به علمتان عمل کنید.^{۳۶}

حقیقت علم را کسی درک خواهد کرد که به آن عمل کرده باشد. در روایتی آمده است:

رعایت‌کننده علمتان باشید و فقط روایتگر آن نباشید ... به

درستی که شما عالم نخواهید بود تا اینکه به علمتان عمل

کنید.^{۳۷}

علم راه را نشان می‌دهد، اما با عمل، حقیقت آن نیز معلوم می‌شود. امام علی (علیه‌السلام) می‌فرماید:

علم راه را نشانت می‌دهد و به وسیله عمل به نتایج‌ات

می‌رسی.^{۳۸}

ایشان در سخن دیگری فرمودند:

کسی که به علمش عمل می‌کند همانند کسی است که در

راه روشن و معلومی قدم برمی‌دارد.^{۳۹}

امام علی (علیه‌السلام) می‌فرماید:

علم بیاموزید تا شناخته شوید به آن، و به آن عمل کنید، تا

از اهل آن به شمار آیید.^{۴۰}

۳۵. مرتبی نمونه، تفسیر سوره لقمان.

۳۶. ربیع الابرار و نصوص الاخبار، ج ۳، ص ۴۶۰.

۳۷. الفردوس بمأثور الخطاب، ج ۳، ص ۲۹۱، ح ۴۷۴۲.

۳۸. غرر الحکم و درر الکلم، ص ۱۱۵، ح ۲۰۸۳.

۳۹. غرر الحکم و درر الکلم، ص ۸۲، ح ۱۵۷۲.

۴۰. سنن الدارمی، ج ۱، ص ۸۱.

کسی که به علم خود عمل نکند، رغبت به یادگیری از او کم می‌شود. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

قوام دین و دنیا به چهار چیز است: عالمی که به علمش عمل می‌کند و جاهلی که از یادگرفتن، سرپیچی نکند ... پس وقتی عالم علمش را ضایع کرد (به آن عمل نکرد)، جاهل از یادگیری سر باز می‌زند.^{۴۱}

اسلام با نگاه حداکثری ترویج دین را مختص به مبلغان نمی‌داند، بلکه با روش ترویجی بدون صدا، سعی دارد همه پیروان خود را به رسانه‌ای تبدیل کند که حرکت آنها در جامعه، مروج فرهنگ اسلام باشد و از این طریق جامعه را به سمت فرهنگ اهل بیت علیهم السلام جذب کند. امام علی علیه السلام درباره فایده روش بدون صدا، می‌فرماید:

اندرزی که گوش از آن سنگینی نمی‌کند و هیچ سودی با آن هم‌سنگ نیست، اندرزی است که زبان گفتار، از آن خاموش است و زبان عمل، به آن گویاست.^{۴۲}

امام صادق علیه السلام هم پیروان خود را دعوت می‌کند به ترویج بدون صدا. از حضرت می‌پرسند: چگونه می‌شود بدون صحبت کردن و با سکوت، فرهنگ اهل بیت علیهم السلام را در جامعه ترویج کرد؟ حضرت پاسخ می‌دهند:

به آنچه از عمل کردن به طاعت خداوند فرمانتان دادیم، عمل کنید. از انجام دادن حرام‌های خداوند که نهیتان کردیم، اجتناب ورزید. با مردم با راستی و عدالت رفتار کنید و امانت را ادا کنید و امر به معروف و نهی از منکر نمایید. مردم، چیزی جز خوبی از شما ندانند که چون شما را بر این حال ببینند، خواهند گفت: اینها پیرو فلانی (جعفر) هستند. رحمت خدا بر فلانی (جعفر) که چه خوب یارانش را تربیت کرد! و ارزش آنچه را که نزد ماست، می‌شناسند و به سوی آن خواهند شتافت.

امام صادق علیه السلام در ادامه حدیث بالا می‌فرماید:

۴۱. نهج البلاغة (صبحی صالحی)، الحکمة ۳۷۲، ص ۵۴۱.

۴۲. دانشنامه قرآن و حدیث، ج ۱۵، ص ۲۱۵، ح ۲۷۰.

من شهادت می‌دهم که از پدرم، محمد بن علی (امام باقر) که رضوان و رحمت و برکات خدا بر او باد شنیدم که می‌فرمود: دوستان و شیعیان ما در گذشته، بهترین مردم دوران خود بودند. اگر در محله‌ای امام جماعتی بود، از ایشان بود و اگر در قبیله‌ای مؤذنی بود، از آنان بود و اگر نگاهدارنده سپرده‌ای بود از ایشان بود و اگر امانت‌داری بود، از آنان بود و اگر عالمی بود که برای دین و مصلحت کارشان به دنبال او بودند، از ایشان بود. پس شما نیز چنین باشید. ما را محبوب مردم کنید و در نظر آنها ما را مبعوض نسازید.^{۴۳}

استفاده از این روش در عربستان و هر مکانی که اجازه تبلیغ علنی به شیعیان را نمی‌دهند، مناسب است.

۶. راست‌گویی

کسی که دروغ را پیشه خود کرده و در جامعه به دروغگو مشهور شده، سخنان راستش هم پذیرفته نمی‌شود. مروج دین باید شخصی راست‌گو باشد و به گونه‌ای عمل کند که در جامعه به راست‌گو مشهور شود تا مردم سخن او را بپذیرند. پیامبر خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) می‌فرماید:

ای مردم! بلر راه، به کسان خود دروغ نمی‌گوید و من، اگر هم دروغ‌گو بودم، دست کم به شما دروغ نمی‌گفتم. به خداوندی که هیچ خدایی جز او نیست، من فرستاده به حق خدا به سوی شما خصوصاً و به سوی همه مردم عموماً هستم. به خدا سوگند، همان‌گونه که می‌خواهید، می‌میرید و همان‌گونه که بیدار می‌شوید، برانگیخته خواهید شد و مطابق کردارتان، حسابرسی خواهید شد و در برابر نیکی، پاداش نیک خواهید یافت و در برابر بدی، کیفر بد خواهید چشید. بهشتِ جاویدان در کار است و دوزخ همیشگی.^{۴۴}

راست‌گویی صفتی است که اگر کسی دارای آن باشد گفتار و کردارش یکی می‌شود. امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرماید:

۴۳. تبلیغ بر پایه قرآن حدیث و تاریخ، ص ۲۵۵، ج ۲۸۳.

۴۴. مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۴۶.

پایین‌ترین حدّ راستی آن است که زبان با دل و دل با زبان،
مخالفت نکند.^{۴۵}

۷. خوش رفتاری

از اموری که منجر به تأثیرگذاری می‌شود، خوش رفتاری است. رفتار خوب سبب نزدیکی دل‌ها به هم می‌شود.^{۴۶} وقتی دل‌ها به هم نزدیک شد، دوستان انسان زیاد می‌شوند.^{۴۷} وقتی دوستان زیاد شدند، همراهان مروج زیاد می‌شوند.^{۴۸} تأثیر رفتار خوب تا حدّی است که امام علی (علیه السلام) می‌فرماید:

به وسیله آن رفتار، شخص بدکار را تغییر بده.^{۴۹}
رفتار خوب علاوه بر محبتان اهل بیت (علیهم السلام)، بر مخالفان ایشان هم تأثیرگذار است.
امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید:

با مردم (اهل سنت)، طبق آداب و اخلاق خود آنها رفتار کنید. در مساجد آنان نماز بخوانید و بیمارانشان را عیادت کنید و در تشییع جنازه‌های آنان شرکت جوید. اگر می‌توانید، عهده‌دار امامت نماز و اذان‌گویی شوید که اگر چنین کنید، خواهند گفت: این‌ها پیروان جعفرند. رحمت خدا بر جعفر؛ چه قدر یارانش را خوب تربیت کرده است!^{۵۰}

تبیین این نوع از رفتار برای زائرهای ایرانی موجب نزدیکی میان ایشان و زائران کشورهای دیگر می‌شود و بخشی از تبلیغات منفی، از این طریق بی‌اثر شده و منجر به تغییر رفتار دشمن می‌شود.^{۵۱}

۸. بخشش و نیکی به شخص خطاکار

گاهی بخشش و نیکی به کسی که در حق مروج دین خطایی انجام داده، تأثیری به مراتب بیشتر از ساعت‌ها صحبت کردن و برهان آوردن برای او دارد. در سیره ائمه (علیهم السلام) و یاران ایشان،

۴۵. مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه، ص ۳۵.

۴۶. ن. کد عیون الحکم و المواعظ، ص ۲۲۸، ح ۴۳۸۱.

۴۷. ن. کد غر الحکم و درر الکلم، ص ۲۹۹، ح ۵۵.

۴۸. ن. کد دانش‌نامه امیر المؤمنین (علیه السلام)، ج ۱۱، ص ۲۵۸، ح ۵۴۳۹.

۴۹. عیون الحکم و المواعظ، ص ۸۲، ح ۱۹۷۴.

۵۰. تبلیغ بر پایه قرآن حدیث و تاریخ، ص ۲۵۳، ح ۲۸۱.

۵۱. ن. کد عیون الحکم و المواعظ، ص ۵۷، ح ۱۴۷۲.

این روش دیده می‌شود. مانند آنچه درباره مالک اشتر اتفاق افتاد. او در بازار می‌رفت که یک نفر به وی بی‌ادبی کرد؛ اما مالک با اینکه قدرت داشت، او را تنبیه نکرد بلکه به مسجد رفت و برای او دعا کرد. در بسیاری از جاها که نسبت به حقّ شخصی اهل بیت (ع) خطایی صورت می‌گرفت، آنها گذشت می‌کردند. اما جایی که حقّ خداوند عزوجل پایمال می‌شد، اهل بیت (ع) گذشت نمی‌کردند؛ مانند به امانت بردن گردنبند توسط یکی از فرزندان امام علی (ع) که ایشان با شدت برخورد نمودند. این نوع از رفتار، می‌تواند زمینه ترویج فرهنگ یا هدایت اشخاص شود.^{۵۲}

نتیجه

روش‌های ترویجی اهل بیت (ع) برای تبلیغ دین همچون نخ تسبیحی در نظام تعلیم و تربیت به هم ربط دارند، به نحوی که هر یک گوشه‌ای از وظیفه‌ی ترویج را به عهده گرفته‌اند. با توجه به جایگاه اهل بیت (ع) در میان مسلمانان، در صورت معرفی درست فرهنگ ایشان، می‌توان توقع داشت که این فرهنگ به سرعت گسترش یابد.

موسم حج، یکی از بهترین فرصت‌هایی است که می‌شود فرهنگ اهل بیت (ع) را در آن ترویج کرد. ترویج در موسم حج به‌سان ترویج در ممالک اسلامی و بلکه ترویج در بیشتر کشورهای جهان هست.

کتابنامه

۱. القرآن الکریم.
۲. الامالی، شیخ طوسی محمد بن حسن، تحقیق مؤسسه بعثت، قم، دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
۳. بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ع)، محمد بن حسن صفار، تحقیق محسن بن عباسعلی کوچه باغی، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۴ق.
۴. تبلیغ بر پایه قرآن حدیث و تاریخ، محمد محمدی ری شهری، ترجمه علی نصیری، قم، دار الحدیث، ۱۳۸۷ش.
۵. ترجمه قرآن، محمد مهدی فولادوند، تهران، دار القرآن الکریم.
۶. ترجمه قرآن، ناصر مکارم شیرازی، قم، دار القرآن الکریم.
۷. ترجمه و شرح نهج البلاغه، علی نقی فیض الاسلام اصفهانی، تهران، مؤسسه چاپ و نشر تألیفات فیض الاسلام، ۱۳۷۹ش.
۸. تفسیر ابن کثیر، ابو الفداء اسماعیل بن عمر بن کثیر دمشقی، تحقیق عبد العزیز غنیم و محمد احمد عاشور و محمد إبراهيم البنا، القاهرة، دار الشعب.

۵۲. ن. که تبلیغ بر پایه قرآن حدیث و تاریخ، ص ۳۹۳، ح ۴۷۴.

۹. تفسیر الطبری، ابو جعفر محمد بن جریر طبری، بیروت، دار الفکر، اول، ۱۴۰۸ ق.
۱۰. تفسیر العیاشی، محمد بن مسعود عیاشی، تحقیق سید هاشم رسولی محلّاتی، تهران، مکتبه العلمیه الاسلامیه، ۱۳۸۰ ش.
۱۱. تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
۱۲. تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، یونس بن عبد الرحمن مزّی، تحقیق بشّار عواد معروف، بیروت، مؤسسه الرساله، اول، ۱۴۰۹ ق.
۱۳. حج و عمره در قرآن و حدیث، محمد محمدی ری شهری، قم، دار الحدیث، ۱۳۸۶ ش.
۱۴. خاطره‌های آموزنده، محمد محمدی ری شهری، قم، دار الحدیث، ۱۳۹۲ ش.
۱۵. دانش‌نامه امیر المؤمنین علیه السلام بر پایه قرآن حدیث و تاریخ، محمد محمدی ری شهری، قم، دار الحدیث، ۱۳۸۹ ش.
۱۶. دانش‌نامه قرآن و حدیث، محمد محمدی ری شهری، ترجمه حمید رضا شیخی، قم، دار الحدیث، ۱۳۹۱ ش.
۱۷. ربیع الابرار و نصوص الاخبار، محمود بن عمر زمخشری، تحقیق عبد الامیر مهنا، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۴۱۲ ق.
۱۸. سنن الترمذی، ابو عیسی محمد بن عیسی بن سورة ترمذی، تحقیق احمد محمد شاکر، بیروت، دار احیاء التراث، ۱۳۵۷ ق.
۱۹. سنن الدارمی، عبدالله بن عبد الرحمان دارمی، تحقیق محمد احمد دهمان، دمشق، مطبعة الاعتدال، ۱۴۰۲ ق.
۲۰. السنن الکبری، ابو بکر احمد بن حسین بن علی بیهقی، تحقیق محمد عبد القادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، اول، ۱۴۱۴ ق.
۲۱. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید عبد الحمید بن هبه الله، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۴ ق.
۲۲. شیوه جذب جوانان، محمد اسماعیلی مبارکه، قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه، ۱۳۹۳ ش.
۲۳. صحیح مسلم، ابو الحسین مسلم بن حجاج نیشابوری، تحقیق محمد فؤاد عبد الباقي، بیروت، دار احیاء الکتب العربیه، اول.
۲۴. عیون الحکم و المواعظ، علی بن محمد لیثی واسطی، قم، دار الحدیث، ۱۳۷۶ ش.
۲۵. الغدير فی الكتاب و السنّة و الادب، عبد الحسین احمد امینی، بیروت، دار الكتاب العربی، ۱۳۹۷ ق.
۲۶. غرر الحکم و درر الکلم، عبد الواحد بن محمد آمدی، قم، دار الکتب الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۲۷. الفردوس بمأثور الخطاب، شهردار بن شیرویه دیلمی، تحقیق سعید بن بسیونی زغلول، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۶ ق.
۲۸. قرب الاسناد، عبد الله بن جعفر حمیری، تحقیق مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۳۷۱ ش.

۲۹. کتاب سلیم بن قیس الهمدانی، سلیم بن قیس همدانی، تحقیق محمد انصاری زنجانی، قم، نشر الهادی، ۱۴۰۵ق.
۳۰. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷ق.
۳۱. کنز الفوائد، محمد بن علی کراچی، تحقیق عبد الله نعمة، قم، دار الذخائر، ۱۴۱۰ق.
۳۲. مجموعه ورام، ورام بن ابی فراس، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۶۹ش.
۳۳. مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، علامه مجلسی محمد باقر بن محمد تقی، تحقیق هاشم رسولی محلاتی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۴ق.
۳۴. مرتبى نمونه، جعفر سبحانی تبریزی، بوستان کتاب، ۱۳۸۷ش.
۳۵. المستدرک علی الصحیحین، ابو عبد الله محمد بن عبد الله حاکم نیشابوری، تحقیق مصطفی عبد القادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، اول، ۱۴۱۱ق.
۳۶. المسترشد فی امامة امیر المؤمنین علی بن ابی طالب (علیه السلام)، محمد بن جریر طبری، تحقیق احمد محمودی، تهران، مؤسسه الثقافة الاسلامیه، ۱۴۱۵ق.
۳۷. مسند ابن حنبل، احمد بن محمد بن حنبل، تحقیق عبد الله محمد درویش، بیروت، دار الفکر، اول، ۱۴۱۱.
۳۸. مصباح الشریعه، منسوب به امام صادق (علیه السلام)، تحقیق عبد الرزاق بن محمد هاشم گیلانی، تهران، نشر پیام حق، ۱۳۷۷ش.
۳۹. المعجم الکبیر، ابو القاسم سلیمان بن احمد طبرانی، تحقیق حمدی عبد المجید سلفی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، دوم، ۱۴۰۴.
۴۰. مقاتل الطالبیین، ابو الفرج علی بن حسین اصفهانی، تحقیق سید احمد صقر، قم، منشورات الشریف الرضی، اول، ۱۴۱۴.
۴۱. مناقب آل ابی طالب، ابن شهر آشوب مازندرانی، قم، نشر علامه، ۱۳۷۹ش.
۴۲. نهج البلاغه، محمد بن حسین شریف رضی، تحقیق صبحی صالح، قم، دار الهجرة، ۱۴۱۴ق.
۴۳. دیوان الامام الشافعی، محمد شافعی، نرم‌افزار الجامع الکبیر، نسخه چهارم.
۴۴. مقاله مبانی اندیشه سیاسی امام ابو حنیفه در دفاع از قیام‌های علویان (زید بن علی و ابراهیم بن عبدالله)، مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت سابق)، سال دوازدهم، ش ۴۶، زمستان ۱۳۹۵.
۴۵. پایان‌نامه ظرفیت‌های حج در پیشرفت فرهنگ اسلامی، عادل الطافی، به راهنمایی حجت الله بیات، دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۳ش.
۴۶. یادداشت تعداد حجاج در سال ۱۴۳۶، خبرگزاری ایرنا، ۳۱ خرداد ۱۴۰۳.
۴۷. یادداشت جایگاه اهل بیت و صحابه پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از دیدگاه فریقین، خبرگزاری تقریب. ۷ خرداد ۱۳۹۰.
۴۸. یادداشت فهرست کشورها بر پایه جمعیت مسلمان، ویکی‌پدیا، ۸ خرداد ۱۴۰۳.